

TURIZAM U POST - COVID USLOVIMA TOURISM IN POST - COVID CONDITIONS

Prof. dr Dragan Barjaktarović

Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Singidunum, Beograd, Srbija
barjaktarovicdragoljub@gmail.com

Doc. dr Dragan Živković

Fakultet za finansije, bankarstvo i reviziju, Alfa BK Univerzitet, Beograd, Srbija

Abstract

The COVID-19 pandemic, caused by the emergence of the coronavirus disease at the end of 2019 and the beginning of 2020, is the biggest challenge that the modern world has faced after World War II. This crisis caused unprecedented health, social, social and economic problems on a global level, and led the world into a severe recession, the final end of which, unfortunately, is not yet in sight. We have witnessed the closing of borders on an unprecedented scale, the introduction of a state of emergency in many countries, the stopping of social and economic flows, the isolation-quarantine of certain categories of the population, which is not usual in normal life circumstances. This virus has caused the death of more than 15 million people, including a huge number of children and young people (WHO, 2021). In 2020, international tourism suffered the biggest losses in the history of the modern development of this activity. Due to the enormous decline in the number of participants in international tourism, incomes have been drastically reduced, and over 100 million people have lost their jobs. Experiences from this pandemic will have a significant impact on more permanent changes in people's values, attitudes and way of life and their future behavior as potential tourists. It is up to the entities in charge of tourism affairs to find ways to get out of the crisis as quickly as possible and return this activity to the top of the pyramid of the most developed economic sectors. The contribution of this work is reflected in the provision of concrete proposals that will contribute to mitigating the negative consequences for tourism caused by the outbreak of the pandemic, both at the global and national level to trace the future tourism policy.

Key words: pandemic, crisis, international tourism, travel restrictions, health security

Izvod

Pandemija COVID-19, izazvana pojavom bolesti korona virusa krajem 2019. i početkom 2020. godine, najveći je izazov sa kojim se savremeni svet suočio posle Drugog svetskog rata. Ova kriza izazvala je neviđene zdravstvene, socijalne, socijalne i ekonomske probleme na globalnom nivou i dovela svet u tešku recesiju, čiji se konačni kraj, nažalost, još ne nazire. Svedoci smo zatvaranja granica u neviđenim razmerama, uvođenja vanrednog stanja u mnogim zemljama, zaustavljanja društvenih i ekonomskih tokova, izolacije-karantina pojedinih kategorija stanovništva, što nije uobičajeno u normalnim životnim okolnostima. . Ovaj virus je izazvao smrt više od 15 miliona ljudi, uključujući ogroman broj dece i mladih (SZO, 2021). Međunarodni turizam je 2020.

godine pretrpeo najveće gubitke u istoriji savremenog razvoja ove delatnosti. Zbog enormnog pada broja učesnika u međunarodnom turizmu, prihodi su drastično smanjeni, a preko 100 miliona ljudi je ostalo bez posla. Iskustva iz ove pandemije će značajno uticati na trajnije promene vrednosti, stavova i načina života ljudi i njihovog budućeg ponašanja kao potencijalnih turista. Na subjektima zaduženim za poslove turizma je da pronađu načine da što brže izađu iz krize i vrate ovu delatnost na vrh piramide najrazvijenijih privrednih sektora. Doprinos ovog rada ogleda se u davanju konkretnih predloga koji će doprineti ublažavanju negativnih posledica po turizam izazvanih izbijanjem pandemije, kako na globalnom tako i na nacionalnom nivou, kako bi se pratila buduća turistička politika.

Cljučne reči: pandemija, kriza, međunarodni turizam, ograničenja putovanja, zdravstvena bezbednost

UVOD

Međunarodni turizam je nedvosmisleno jedna od pandemijom najteže pogođenih privrednih delatnosti što, s obzirom na njegov značaj u svetskoj ekonomiji, niti jednu zemlju ne ostavlja imunom, a posebno ne one koje su izrazito zavisne od međunarodnih turističkih kretanja i kojima turizam predstavlja ključnu polugu privrednog razvoja (Italija, Španija, Grčka, Francuska, Velika Britanija i dr.). Posle višedecenijskog izuzetno intenzivnog razvoja turizma na globalnom nivou ova delatnost doživela je potpuni kolaps. Po svim bitnim pokazateljima (brojem učesnika u međunarodnom turizmu, prihodom, učešćem u BDP, nacionalnom dohotku, zaposlenosti i investicijama) ovaj sektor privređivanja zauzimao je jednu od vodećih pozicija u svetskoj privredi i bio je rangiran u top 5 privrednih sektora na svetu (World Tourism Organisation - UNWTO, 2019). Na globalnom planu, u 2020. godini, prema proceni Svetske turističke organizacije (World Tourism Organisation - UNWTO, 2021), zabeležen je pad broja učesnika u međunarodnom turizmu za oko 74%, ostvaren enormno visok gubitak od oko 1.300 hiljada milijardi US dolara, a preko 100 miliona ljudi ostalo je bez posla.

Nasuprot ovom sektoru privređivanja, farmaceutska, hemijska, određeni delovi trgovine i još neke delatnosti stekle su ogromnu finansijsku korist u vreme ove pandemije. Opravak ove delatnosti i njenu bolju poziciju na međunarodnom tržištu nije moguće ostvariti bez dodatnih stimulativnih mera, pre svega iz domena poreske i kreditne politike, kao i ofanzivnije propagandno – promotivne podrške kojom treba unaprediti već narušeni imidž brojnih turističkih destinacija koje su bile zahvaćene koronavirusom (COVID – 19) (Senčanac & Kraguljac, 2021).

Pored brojnih negativnih posledica na ekonomiju, ali i psihu ljudi (Senčanac, & Kraguljac, 2021), ova pandemija ostaće upamćena po mnogim humanim akcijama izraženim kroz brigu o starijim osobama, osobama sa invaliditetom, solidarnosti sa zdravstvenim radnicima i dr., što je dovelo do povećane humane

komponente u odnosu na materijalne vrednosti. Može se očekivati da će te vrednosti dodatno podstaći interes za iskrenim i emotivnim sadržajima u turizmu i njegovom bržem oporavku (Barjaktarović & Barjaktarović, 2021). Može se očekivati da će te vrednosti dodatno podstaći interes za iskrenim i emotivnim sadržajima u turizmu i njegovom bržem oporavku (Barjaktarović & Barjaktarović, 2021).

UTICAJ PANDEMIJE COVID - 19 NA MEĐUNARODNE TURISTIČKE TOKOVE

U periodu od Drugog svetskog rata do danas niti jedan događaj nije ostavio tako teške posledioce na ukupne privredne tokove kao pandemija izazvana koronavirusom, koja je zahvatila čitavu zemljinu planetu početkom 2020. godine. Posle višedecenijskog intenzivnog razvoja turizma na globalnom nivou ova delatnost, usled ograničenja putovanja, ostvarila je veoma nepovoljne rezultate. Po svim bitnim pokazateljima (broj učesnika u međunarodnom turizmu, devizni priliv, učešće u BDP, nacionalnom dohotku, broju zaposlenih, investicijama i dr.) ovaj sektor privređivanja zauzimao je jednu od vodećih pozicija u svetskoj privredi i bio je rangiran u top 5 privrednih sektora na svetu, i to odmah iza naftne i hemijske industrije, a ispred hrane i automobilske industrije (UNWTO, 2019). U mnogim zemljama u razvoju turizam je rangiran kao prvi u sektoru usluga (UNWTO, 2019).

Sa 25,5 miliona turista u 1950. godini broj učesnika u globalnim okvirima dostigao je cifru od oko 1,455 milijardi turista u 2019. godini, dok su prihodi od međunarodnog turizma u istom tom periodu sa 2,1 milijardi premašili cifru od 1,740 milijardi američkih dolara (USD). Od te 1950. godine do danas međunarodni turizam je, izuzev 2001. (teroristički napad na Trgovački centar u Njujorku) i 2009. godine (velika svetska ekonomska kriza), imao izuzetno visoku stopu rasta (Barjaktarović & Barjaktarović, 2021).

Turizam se, među prvim sektorima privređivanja već 2010. godine počeo postepeno oporavljati i nastavio je sa intezivnim rastom sve do pojave pandemije COVID – 19, sa kojom se suočio svet krajem 2019. i početkom 2020. godine. Tada ova delatnost, uprkos svojoj vitalnosti, doživljava potpun pad. Pad broja učesnika u međunarodnom turizmu od oko 74%, uslovio je i enormno visok gubitak prihoda, koji je iznosio preko 1,300 milijardi USD (1,3 biliona USD), što je, prema procenama UNWTO, više od 11 puta veći gubitak nego što je bio za vreme velike ekonomske krize 2009. godine. Pandemijska kriza direktno je ugrozila između 100 i 120 miliona radnih mesta u turizmu (UNWTO, World Tourism, 2021). Imajući u vidu da je turizam glavni kreator radnih mesta sa preko 330 miliona radnih mesta širom sveta, što je 10% globalne zaposlenosti (VTTC, 2019a), ključna pretpostavka za oporavak ove delatnosti je stavljanje poslodavaca i zaposlenih na prvo mesto kako bi se uštedeli i oporavili turistička i ugostiteljska preduzeća (Kovačević i dr., 2020).

Komentarišući rezultate postignute u 2020. godini po pojedinim regionima, iz Svetske turističke organizacije (UNWTO, 2020) naglašavaju da su regioni Azije i Pacifika bili u najtežoj situaciji, gde su međunarodni turistički dolasci bili manji za 84% ili za 300 miliona US dolara u odnosu na 2019. godinu. To je ujedno i region koji je prvi doživeo pandemiju, a i dugo je imao najviši nivo ograničenja putovanja. Sledi Bliski istok sa 76% manje međunarodnih turističkih dolazaka, zatim Evropa sa godišnjim padom od 71%. Evropa je među svetskim regionima pretrpela najveći apsolutni pad, sa preko 500 miliona manje međunarodnih turističkih dolazaka u odnosu na 2019. godinu. U Africi je bilo 70% manje međunarodnih dolazaka, a s najmanjim padom, od 69%, bili su regioni dve Amerike. Takav pad, bez presedana, u međunarodnom turizmu direktna je posledica pada turističke tražnje i ograničenja putovanja, odnosno zatvaranja granica širom sveta, kao odgovor na ovu epidemiju koja je proglašena pandemijom na čitavoj planeti.

Uprkos brojnim naporima koje su uložile međunarodne i nacionalne institucije za stvaranjem uslova za bezbednijim putovanjima ni 2021. godine kriza nije prevaziđena. Mnoge zemlje, zbog nastavka haranja navedenog virusa i u 2021. godini uvodile su određena ograničenja putovanja, poput obaveznog testiranja, karantina, a negde je bilo i zatvaranja granica, što se odrazilo i na ostvarene rezultate u toj godini. No, uprkos tome, turizam je počeo pokazivati znake oživljavanja što potvrđuju i podaci da je u okviru EU u 2021. godini zabeležen rast od 27% u odnosu na 2020. godinu, ali i 37% manje u odnosu na 2019. godinu (Zavod za statistiku EU, 2022). Najveći porast osvarile su mediteranske zemlje, Centralna Amerika i Karibi.

Nešto povoljniji uslovi stekli su se tek 2022. godine, kada se očekuju i značajniji pomaci u međunarodnim turističkim tokovima, što ne znači da je kriza prevaziđena. UNWTO predviđa da će do potpunog oporavka turizma na globalnom nivou doći tek 2024. godine, uz pretpostavku da ne dođe do novnih kriznih situacija.

UTICAJ PANDEMIJE NA TURIZAM REPUBLIKE SRBIJE

Pandemija COVID - 19 veoma se negativno odrazila i na poslovanje privrednih subjekata iz oblasti turizma u Srbiji. Poređenja radi, kako su se efekti ove krize odrazili na turizam navodimo sledeće. Rezultati koji su postignuti u sektoru turizma u Srbiji 2019. godine bili su izuzetno pozitivni. Ostvaren je rast ukupnog broja dolazaka i broja noćenja od 7%, a prihodi od turizma premašili su cifru od 1,4 milijardi evra (u 2018. godini 1,2 milijardi evra). Na osnovu rezultata postignutih u prva dva meseca 2020. godine, predviđalo se da će 2020. biti još uspešnija godina od predhodne 2019. godine. Samo u prva dva meseca 2020. godine Srbija je imala porast od 21% u ukupnim dolascima i 22% u broju noćenja (RZZS, 2021). Međutim, od momenta proglašenja pandemije u martu mesecu, turizam doživljava potpuni pad u poslovanju. Usled otkaza putovanja

stranih i domaćih turista, turističke agencije, turistički vodiči, hoteli, restorani i drugi ugostiteljski objekti su se suočili sa gubitkom posla (RZZS, 2021).

Za razliku od te 2019. godine, u 2020. godini u Srbiji je boravilo 51% manje turista nego u 2019. godini (domaćih 25%, inostranih 76%), i ostvaren je pad od 38% noćenja (domaćih 19%, inostranih 68%) (RZZS, 2021).

Uprkos potpunom zastoju u međunarodnim putovanjima domaći turizam u Srbiji u 2020. godini ostvario je daleko povoljnije rezultate u odnosu na prethodni period, odnosno došlo je do povećanog interesovanja za domaće turističke destinacije, što potvrđuju i gore navedeni podaci. Pri tome treba imati u vidu da je vlada Srbije brojnim merama pomagala ovoj privredi da ublaži posledice pandemije. U domenu poreske politike obezbeđivano je odlaganje plaćanja poreza na rad i doprinose za socijalno osiguranje, poreza na dobit pravnih lica, zatim davane su određene subvencije na plate, obezbeđivani su krediti za mala i srednja preduzeća iz Fonda za razvoj, obezbeđeni su turistički vaučeri radi jačanja domaćeg turizma i dr. (Ilić i dr., 2021).

TURIZAM U POST - COVID PERIODU

Brojna iskustva iz kriznih perioda ukazuju da se turizam, zahvaljujući svojoj vitalnosti, po pravilu brže oporavlja i lakše izlazi iz krize nego mnogi drugi sektori privređivanja. Spremnost i želja ljudi za putovanjima, rekreacijom, zabavom, avanturama, naročito posle dužeg zatvaranja granica u fokusu je savremenog čoveka (Barjaktarović & Barjaktarović, 2021). Međutim, postavlja se pitanje kakav će biti turizam nakon ove pandemije i kojim putem će se kretati. Može li se očekivati jednostavno povratak na staro ili će se ići na manje ili veće promene koje će uvažavati mogućnost pojavljivanja određenih vrsta nepredviđenih dešavanja i u narednom periodu.

Iskustva iz ove krize, izazvane pandemijom COVID - 19, dugoročno posmatrano, imaće snagu trajnijeg menjanja vrednosti stavova i načina života ljudi, pa i njihovih obrazaca budućeg ponašanja kao turista, što će nužno zahtevati ozbiljno preispitivanje ranijih strategijskih opredeljenja i predviđanja razvoja turističke delatnosti, utvrđivanja novih pravaca, definisanja novih sadržaja i preduzimanja konkretnih mera koje će doprineti bržem oporavku i izlasku iz ove krize. U tom pravcu, nadležni organi i organizacije za poslove turizma, pre svega UNWTO, naučne i druge institucije i asocijacije turističko - ugotiteljske privrede su te koje bi trebalo da definišu dalje pravce razvoja, koji će stvoriti uslove kako bi se obezbedio što brži izlazak ove delatnosti iz pandemijske krize.

Brojne analize relevantnih institucija, pre svega Svetske zdravstvene organizacije - UNWHO, Svetske turističke organizacije – UNWTO, Saveta za putovanje i turizam, kao i brojni relevantni radovi domaćih i inostranih autora (Telišman - Košuta, N.; Luković, S., Stojković, D.; Božović, T., Blešić, I., Nedeljković, I., Knežević, M., Đeri, L., Pivac, T.; Barjaktarović, D & L.; Senčanac, M., Kovačević, V.; Pindžo, R., Zečević, B; i dr.); objavljeni na ovu

temu, ukazuju da će turizam nakon ove pandemije proći kroz određene transformacije, koje će zahtevati promene i na strani tražnje i na strani ponude. Zapravo, turizam će biti izazov, jer će turističke destinacije morati da pronađu nove „portfelje proizvoda“ koji će staviti sigurnost i ekološku svest na prvo mesto za turiste, dok će pružaoci usluga u lancu vrednosti morati da implementiraju nove formate poslovanja (Kovačević i dr., 2020), gde će higijenski i zdravstveni uslovi turističkih destinacija ugostiteljskih objekata postati važni faktori koji utiču na donošenje odluka turista (Luković & Stojković, 2020).

Ovo nas upućuje na zaključak da će promene koje se mogu očekivati u turističkoj industriji nakon ove pandemije biti usmerene na (Barjaktarović & Barjaktarović, 2021):

- zdravstvenu bezbednost turista,
- redefinisane upravljanja turističkim prostorom,
- zdravu i očuvanu životnu sredinu,
- podsticanje razvoja domaćeg (tzv. unutargraničnog) turizma,
- reformu obrazovanja,
- primenu savremenih tehnoloških inovacija.

> **Zdravstvena bezbednost turista.** Iskustva i posledice iz perioda haranja pandemije veoma će se odraziti na povećanu osetljivost turista i oprez vezan za aspekt zdravstvene bezbednosti u turističkim mestima. To nameće pojačane mere obavezne sanitarne zaštite efikasniju kontrolu sprovođenja tih mera, adekvatne zdravstvene standarde u svim objektima turističko – ugostiteljske privrede i turističkim destinacijama i bolju medicinsku ekipiranost većih hotela i turističkih destinacija.

> **Redefinisane upravljanja turističkim prostorom** kao posledica insistiranja na obaveznoj fizičkoj distanci građana. Mogućnost prenosa kapljične zaraze virusom nametnulo je potrebu držanja odgovarajuće fizičke distance među ljudima što vodi promeni prihvatljive gustine sadržaja i posetilaca koji se nalaze na određenoj turističkoj destinaciji. To će, svakako, zahtevati redefinisane prostornih standarda vezanih za preispitivanje upravljanja prostorom (preispitivanja definisanog kapaciteta destinacije u celini ili nekih njenih pojedinačnih sadržaja, redefinisane upravljanja tokovima smeštajnih kapaciteta na posebno atraktivnim i opterećenim destinacijama – zabrana svake gradnje u zaštićenim prostorima izvan granica urbanističkog plana). Takođe, može se očekivati redizajniranje nekih do sada popularnih i uobičajenih zajedničkih sadržaja gde smo po pravilu zbijeni, kao što su bifei, *community* stolovi, kongresne dvorane, pa čak i holovi velikih hotela. Prednost će biti na strani manjih, intimnijih prostora ili pak prostranih, otvorenih, prirodnih mesta gde je moguće biti istovremeno zajedno s drugima, ali i u svom prostoru (Telišman-Košuta, 2021).

> **Očuvana i zdrava životna sredina.** Turizam se, kao delatnost kojoj je očuvana priroda osnovni resurs, smatra jednim od značajnih zagađivača životne sredine. Negativne posledice turizma i ugostiteljstva po životnu sredinu rezultat

su, pre svega, suvišne upotrebe saobraćajnih sredstava za prevoz turista, prekomerne izgradnje neplanskih objekata, proizvodnje suvišnog otpada (od ambalaže, hrane, pakovanja i sl.), nekontrolisanih izduvni gasova, prekomerne potrošnje vode, zagađivanja vode, nenamenskog korišćenja zemljišta i dr. Otuda kao neminovnost nameće se potreba za: racionalnijim korišćenjem prostora; smanjenjem potrošnje energije, uz veće korišćenje alternativnih izvora energije; racionalnijim korišćenjem vode; smanjenjem emisije ugljen – dioksida putem većeg korišćenja nekih oblika transporta u turističkim naseljima; povećanjem reciklaže svih vrsta otpadnih materija (hrana, limenke, staklo, papir, boje, lakovi...); upotrebom ugostiteljske opreme *visoke tehnologije*; svodenje na najmanju meru korišćenja klasičnog deterdženta i ostalih hemijskih sredstava, odnosno njihovu zamenu neškodljivim *ekološkim*, i gde god je to moguće, očuvanje lokalnog biodiverziteta.

> **Razvoj domaćeg (unutargraničnog) turizma.** Stimulativnim merama, koje će doprineti stvaranju šire lepeze sadržaja i unapređenju kvaliteta turističke ponude određenih turističkih destinacija, neophodno je obezbediti uslove za intezivniji razvoj domaćeg turizma (Ilić i dr., 2021). Srbija, kao zemlja koja ima značajne turističke resurse, ima potrebu da dosada neotkrivene turističke destinacije, posebno one koje su sa ekološkog aspekta interesantne (tzv. zelene destinacije), afirmišu na turističkom tržištu. U tom pravcu neophodan je završetak izgradnje planirane mreže puteva i drugih infrastrukturnih projekata prema glavnim turističkim centrima (aerodromi na Zlatiboru, Vlasini, Pranjanima i dr.), izgradnja novih turističkih kapaciteta u skladu sa planskom dokumentacijom i urbanističkim normama civilizacijskog karaktera i utvrđivanje novog sistema mera poreske politike i politike podsticaja za unapređenje delatnosti, ali i za obezbeđenje različitih izvora finansiranja, polazna su osnova tog novog puta turističkog razvoja.

> **Promene u obrazovnom sistemu** (Redefinisanje sistema obrazovanja). Postpandemijskom periodu neophodne su temeljne promene u sistemu obrazovanja, odnosno njegovo reformisanje koje u fokusu treba da ima obrazovanje, kontinuiranu edukaciju i celoživotno učenje, kao kontinuiranu aktivnost na unapređivanju znanja, veština i sposobnosti unutar lične, građanske, društvene i poslovne perspektive.

U tu svrhu potrebno je:

- **Definisanje minimuma turističkih sadržaja** u redovnim nastavnim planovima i programima svih obrazovnih nivoa gde je turizam u fokusu izučavanja (od srednje škole do doktorskih studija). Eksperiment ukrštanja medicine, poljoprivrede ili trgovine sa turizmom i ugostiteljstvom skoro i da nije ni zaživeo.

- Po uzoru na razvijene turističke zemlje u svetu **unaprediti metode izvođenja nastave** i obezbediti adekvatne uslove izvođenja nastave i praktičnog rada.

- **Permanently obrazovanje i trening staviti** u funkciji unapređenja poslovanja i podizanja kvaliteta u turizmu, sledeći savremene informacione trendove.

- **Stvaranje pravnih pretpostavki za dodelu sertifikata i licenciranje** znanja po jedinstvenim kriterijima za struku (majstorsko pismo, vodiči, razni profili u okviru ugostiteljstva - domaćinstvo, recepcija, kulinarstvo itd, itd.). Kod nas je pravi haos. Na desetine insitucija (mnoge od njih nisu ni registrovane) izdaju neke potvrde u vidu navodnih sertifikata koje niko ne priznaje. Edukaciju vrše ljudi koji nemaju veze sa strukom i sl. Za sve to se troše ogromna sredstva poreskih obveznika, i to ne mala.

- Precizno **definisati organizacijske oblike pružanja konsultantskih usluga** kadrovima u turizmu. Danas je opšti haos na ovom polju. Ne zna se ko sve pruža usluge i dodeljuje razne sertifikate!!!

> **Aktivniji odnos prema tehnološkim inovacijama.** Savremene informacione tehnologije oličene kroz internet, internet pretraživače, društvene mreže, mobilne telefonije i dr., igraju glavnu ulogu u procesu dugoročnog ekonomskog rasta i konkurentnosti. U vreme najjačeg haranja pandemije tzv. *lock down*-a, ove tehnologije omogućavale su da se životi ljudi odvijaju koliko - toliko normalno. Te tehnologije omogućile su da može da se *on-line* radi od kuće (van kancelarije), uči, studira, kupuju proizvodi i usluge, elektronski realizuju nalozi i dr. korisne i zabavne stvari. To je uticalo da mnogi zaposleni, mogu svoje poslove da obavljaju sa drugih destinacija (prvo sa privatnog imanja van grada, a potom i na drugim destinacijama gde su epidemiološki uslovi to dozvoljavali (Ilić & Stamenković, 2021), tako da se povećao broj tzv. digitalnih nomada. Kada je reč o turizmu realno je očekivati dalju primenu savremenih tehnologija u poslove komunikacije s tržištem, i obavljanju brojnih administrativnih poslova (npr. praćenje finansijskih tokova, zaliha namirnica i drugih artikala, inventara, uređaja; rasporeda osoblja u pogledu smena/ bolovanja i odmora, rezervacija, *online* narudžbina i drugo), dok će putovanje, uz hranu, ostati nezamenljivo kao *investicija za uživanje*.

ZAKLJUČAK

Globalna kriza izazvana pandemijom COVID - 19, pored gubitaka ogromnog broja ljudi, veoma negativno se odrazila na ukupne privredne tokove mnogih zemalja, uključujući i one najrazvijenije. Posebno su drastično bile pogođene uslužne delatnosti, kao i one koje su pretežno orjentisane na međunarodno tržište. Tipičan primer negativnih ekonomskih posledica ove pandemije je oblast međunarodnog turizma, gde je zbog zabrane putovanja, uvođenja karantina i drugih veoma restriktivnih mera došlo do naglog opadanja svih turističkih parametara (promet broja turista i njihovih noćenja, promet u ugostiteljstvu, prihodi od turizma i sl.), što je uslovalo otpuštanje ogromnog broja zaposlenih u hotelsko – turističkoj industriji. Pored negativnih ekonomskih efekata (ekonomske recesije) ova pandemija umnogome je uticala

na promene ustaljenog načina života ljudi širom sveta, čime će se dugoročno menjati i ponašanje turista. Težnja za bezbednost zdravlja ljudi, uz sve veću individualizaciju tražnje i jače opiranje dosada preovlađujućem modelu masovnog turizma, biće prvi korak u tome. Nezaobilaznu ulogu u tome imaće svi subjekti koji su zaduženi za turizam - od UNWTO, preko Evropske Unije, do nacionalnih institucija, koje bi trebalo da trasiraju put za novi i bolji turizam od onog prepanemijskog.

Republika Srbija, kao turistička destinacija sa širokim spektrom turističkih resursa, ima potrebu da preispita postojeće i donese nova razvojna dokumenta, pre svega Strategiju razvoja turizma i regionalne prostorne planove koji će uvažiti ovu realnost i kojima će se omogućiti **disperzija** turizma na čitavom prostoru i **njegova diversifikacija** po raznim osnovama, u želji da dosada neotkrivene turističke destinacije, posebno one koje su sa ekološkog aspekta interesantne (tzv. zelene destinacije), budu prisutne na turističkom tržištu. Kako bi uspela da povrati poverenje inostranih i domaćih turista, Srbija će, kao i ostale zemlje, morati mnogo da radi na unapređenju kvaliteta turističke ponude, što zahteva veoma ofanzivne promotivne aktivnosti, koje će biti usmerene i ka stranim tržištima, i prema regionu, ali i ka domaćim turistima kako bi nastavili da više putuju unutar svoje zemlje.

LITERATURA

- Barjaktarović, D. & Barjaktarović, L. (2021). Turizam nakon doba korone, Zbornik radova Hotelska kuća 2021 – XIII naučno -stručna konferencija Hotelska industrija i turizam u postkovid periodu – nova normalnost, urednik Jelić, M., HORES, Beograd, str.35-41, Zbornik radova http://www.hores.rs/docs/zbornik_hotelska_kuca_2021.pdf
- Barjaktarović, D. & Knežević, M. (2021). *Upravljanje kvalitetom u hotelijerstvu*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Božović, T., Blešić, I., Nedeljković, Knežević, M., Đeri, L. & Pivac, T. (2021) Resilience of tourism employees to changes caused by COVID-19 pandemic. *Journal of the Geographical Institute*, 71 (2), 181-194.
- Bradić - Martinović, A. & Kovačević, I. (2021) Poslovanje hotela tokom pandemije COVID – 19, Monografija– Poslovanje u periodu pandemije – izazovi i šanse, urednici Bradić-Martinović, A., Beraha, I. Djurićin, S., str.72-89, <https://www.library.ien.bg.ac.rs/index.php/zb/article/view/1433/1210>.
- Živković, D. (2021). Learning organization in hotel industry crises, *TEME* - časopis za društvene nauke Univerziteta u Nišu, online first <https://doi.org/10.22190/TEME210603019Z>, , datum pristupa 7.09. 2022.
- Domazet I. & Lazić M. (2021). Integrated Marketing Approach and National Branding as COVID-19 Crisis Response in Tourism Sector. Međunarodna naučna konferencija In *Innovative Aspects of the Development Service and Tourism, Book of proceedings of IX International scientific-practical conference* (Stavropol, 22 April 2021: research materials and reports: Part II, State Agrarian Univesity – Faculty of Social and Cultural Services and Tourism, Rusija. <http://ebooks.ien.bg.ac.rs/1623/1/domazet%2C%20lazic.pdf>

- Ilić, D. & Stamenković, P. (2021). Impact of Pandemic on Selective Development of Tourism in Southern and Eastern Serbia. *TOURISM CHALLENGES AMID COVID-19 (TISC 2021)-Thematic Proceedings*, 6 (1), urednici: Cvijanović, D., Ivolga, A., Colarič-Jakše, L-M., Vasile, A.J., Boškov, T., Lemmetyinen, A., Ružić, P., Andreeski, C., Gnjatović, D., Leković, M., Dimitrovski, D., Milutinović, S.; Fakultet za hotelski menadžment i turizam Vrnjačka Banja: str.198-213, <https://doi.org/10.52370/TISC21198DI>
- Ilić, M., Leković, J. & Šimičević, D. (2021), Zbornik radova Hotelska kuća 2021 – XIII naučno - stručna konferencija Hotelska industrija i turizam u postkovid periodu – nova normalnost, urednik Jelić, M. HORES, Beograd, str.101-111, https://www.hores.org.rs/http://www.hores.rs/docs/zbornik_hotelska_kuca_2021.pdf
- Kovačević, I., Pindžo, R., Zečević, B., (2020). Global Tourism Measurements and Response to Covid-19, Crisis, SITCON 2020: Singidunum International Tourism Conference 2020 – The book of proceedings – Singidunum University International Conference – Tourism and Sustainable Development – Challenges, Opportunities, and Contradictions, urednik Stanišić, M., str.19-23, Konferencija Sitcon, January 2020 DOI:10.15308/Sitcon-2020-18-23.
- Kovačević, I., Bradić – Martinović, A. & Petković, G. (2021). Uticaj kovida 19 na pan – evropsku kulturu i prirodne tematske rute, *Ekonomika preduzeća*, 69, (5-6), časopis Saveza ekonomista Srbije, str. 357-368.
- Luković, L. & Stojković, D. (2020). Covid 19 pandemic and global tourism, *Hotel and Tourism Management* 8, (2), 7..
- Mandarić, M., Sekulić, D. (2021) The state and perspective of tourism in Serbia: The impact of the Covid-19 on the tourism market. *TOURISM CHALLENGES AMID COVID-19 (TISC 2021)-Thematic Proceedings*, 6 (1), urednici: Cvijanović D., Ivolga, A., Colarič-Jakše, L-M., Vasile, A.J., Boškov, T., Lemmetyinen, A., Ružić, P., Andreeski, C., Gnjatović, D., Leković, M., Dimitrovski, D., Milutinović, S.; Fakultet za hotelski menadžment i turizam Vrnjačka Banja: str.316-333, <https://doi.org/10.52370/TISC21316MM> ; et al. [ur.] *Tourism Challenges* .
- Mandarić, M., Sekulić, D. & Davidson, R. et al . (2022). A study of the influence of the COVID-19 pandemic on tourist behaviour and expectations: A case of Serbia, *Hotel and Tourism Management*, 2022, 10, (1), 53-65..
- Mandarić M., Sekulić, D. & Davidson, R. (2021). Studija uticaja pandemije COVID-19 na ponašanje i očekivanja turista - slučaj Srbije. *Menadžment u hotelijerstvu i turizmu*, 10 (1), 53-65.
- Milovanović, V., Paunović, M. & Avramovski, S. (2021) *The import of Covid-19 hotel supply chain management*. *Menadžment u hotelijerstvu i turizmu*, 9 (2), 63-78.
- Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija (2021). Informacija o turističkom kretanju za period januar – jun i januar – oktobar 2021, <https://www.mtt.gov.rs/sektor-za-turizam/korisne-informacije-turistički-promet-srbija-kategorizacija>.
- Petrović, P. & Živković, D. (2019) Upravljanje hotelom u uslovima pandemije, Zbornik radova Hotelska kuća 2019 – XII naučno konferencija Poslovno odlučivanje na savremenom turističkom i hotelskom tržištu, urednik Jelić, M., HORES, Beograd, Zbornik radova, str.104-116. (<https://www.hores.org.rs>).

- Republički zavod za statistiku (2020/2021). Aktuelni pokazatelji, datum posete nov. 2022., strane <https://www publikacije.stat.gov.rs/G2020/PDF2020804> i [stat.gov.rs/G2021/PDF2021805](https://www.stat.gov.rs/G2021/PDF2021805).
- Senčanac, M., Kraguljac, V., *Hotelska kuća* (2021), Zbornik radova *Hotelska kuća 2021 XIII naučno -stručna konferencija Hotelska industrija i turizam u postkovid periodu – nova normalnost*, urednik Jelić, M., HORES, Beograd, str. 9 -20, http://www.hores.rs/docs/zbornik_hotelska_kuca_2021.pdf <https://www.hores.rs>.
- Telišman-Košuta, N. (2020). Turizam nakon doba korone, Šta će biti drugačije? Šta će biti bolje? https://www.iztg.hr/files/file/RADOVI/2020/COVID-19/Teli%C5%A1man-Ko%C5%A1uta-N_2020.pdf (14. 10. 22.)
- Štilić, A., Tornjanski, A. & Pindžo R. (2021). Uticaj pandemije COVID-19 na turizam Srbije, Zbornik radova *Hotelska kuća 2021 XIII naučno -stručna konferencija Hotelska industrija i turizam u postkovid periodu – nova normalnost*, urednik Jelić, M., HORES, Beograd, str. 129-140, Zbornik radova http://www.hores.rs/docs/zbornik_hotelska_kuca_2021.pdf (<https://www.hores.rs>)
- UNWTO (2019), *World Tourism Barometer*, Volume 17, Issu 1.
- UNWTO (2020), *World Tourism Barometer*, Volume 18, Issu 7.
- UNWTO (2021), *World Tourism Barometer*, Volume 18, Issu 7.